पतञ्जलि/योगसूत्र (व्यासभाष्य:)

* **चित्तभूमयः** – क्षिप्तम्, मूढम्, विक्षिप्तम्, एकाग्रम्, निरुद्धमिति चित्तभूमयः

① क्षिप्त :- रजसा विषयेषु एव वृत्तियत् ।
② मूढ – तमसा निद्रादिवृत्तियत् ।
③ विक्षिप्त – क्षिप्राद्विशिष्ट विक्षिप्तं, सत्त्वाधिक्येन समादधदपि चित्तं रजोमात्रयाऽन्तराऽन्तरा विषयान्तरवृत्तियत् ।

④ एकाग्रम् – एकस्मिन्नेव विषयेऽग्रे शिखायस्य चित्तदीपस्य इति एकाग्रम् ।
⑤ निरुद्धम् – निरुद्ध च निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषमित्यर्थः ।

* चित्तशब्देनात्र अन्तःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति'।

=> **चित्तवृत्तिः** पञ्चधाः प्रकारकाः –

①. प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ।

(1). प्रमाण :- प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ।

(i). प्रत्यक्ष :- इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

(ii). अनुमान :- अनुमानस्य तुल्यजातीयेषु अनुवृत्तो भिन्नजातियेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानः ।

(iii). आगम :- शब्दार्थतदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः ।

(2). विपर्ययः – मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठितम् ।
(3). विकल्प :- शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ।
(4) निद्रा :- अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा । → निद्रा एक प्रकार का ज्ञान ही है क्योंकि सोकर उठे व्यक्ति को बोध होता है।
(5). स्मृतिः - अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ।
(सम्प्रमोषः = उपस्थिति)

स्मृति दो प्रकार की – ① कल्पितस्मृतिविषयः ② यथार्थस्मृतिविषयः ।

* अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः (चित्तवृत्तीनाम्)
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ।
* दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ।

③. समाधिः द्विधा प्रकारका ः –

① **सम्प्रज्ञात समाधिः** – वितर्कविचारानन्दाऽस्मितानुगमा–सम्प्रज्ञातः ।

(i) वितर्क :- वितर्काश्चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः ।
(ii) विचार :- सूक्ष्मो विचारः ।
(iii) आनन्द :- आनन्दो ह्लादः ।
(iv). अस्मिता :- एकात्मिका संविदस्मिता ।

यमनियम के विरोधी लोभ-मोहादि विपाक है ।*

② **असम्प्रज्ञात समाधिः** :- विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ।

* भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् (विदेह देवताओं और प्रकृति तीनों को भव नामक असम्प्रज्ञात समाधि होती है)
* श्रद्धावीर्य स्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् (योगियों को उपाय प्रत्यय नामक असम्प्रज्ञात समाधि होती है ।)
* तीव्रसंवेगामासन्नः । (योगि मृदुमात्र व अधिमात्र उपायों के भेद से 9 प्रकार के होते हैं ।)
* ईश्वरप्रणिधानाद्वा (ईश्वरप्रणिधान से भी असम्प्रज्ञात समाधि होती है)

④. ईश्वरस्वरूप

* क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः । (क्लेश, कर्म, विपाक, आशय से रहित पुरुषविशेष ईश्वर है)

(i) अविद्यादयः क्लेशाः ।
(ii) धर्माधर्मौ कर्म ।
(iii) कर्मफलं विपाकः ।
(iv). * विपाकजन्यसंस्कार वासना है, वही आशय है ।

* तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् (अतिशय सर्वज्ञता ईश्वर में होती है ।)
* पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । (काल से अनवच्छिन्न होने के कारण वह सबका गुरु है)
* तस्य वाचकः प्रणवः । (ईश्वरस्य वाचकः)
* तज्जपस्तदर्थभावनम् (उस प्रणव का जप करना चाहिये ।)
* ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च (जीवात्मा के विघ्नों का अभाव होता है ।)

* अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । (विपर्यय क्लेश को ही कहते हैं)

⇒ अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु, नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ।
⇒ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ।
⇒ सुखानुशयी रागः ।
⇒ दुःखानुशयी द्वेषः ।
⇒ स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ।

⑤. योगाङ्ग

* 'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः अष्टावङ्गानि' ॥

(१). **यम** :- अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ।

(i) अहिंसा :- सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानाम् अनाभिद्रोहः ।
(ii) सत्य :- सत्यं यथार्थे वाङ्मनसो ।
(iii) **अस्तेय** :- अशास्त्रपूर्वकम् द्रव्याणां परतः स्वीकरणं स्तेयं तद्विपरीतः अस्तेयः ।
(iv) ब्रह्मचर्य :- गुप्तेन्द्रियस्य उपस्थस्य संयमः ।
(v) अपरिग्रह :- विषयाणामार्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणम् अपरिग्रहः ।

* जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् । (इन्हें ही महाव्रत कहते हैं)

(२). **नियम** :- शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्राणिधानानि नियमाः ।

(i) शौच :- शौचं मृज्जलादिजनित बाह्याभ्यन्तभेदवान् ।
(ii) संतोष :- सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा ।
(iii) तपः :- द्वन्द्वसहनम् ।
(iv) **स्वाध्याय** :- मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा ।
(v) ईश्वरप्राणिधान :- तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम् ।

⇒ **यम नियमों के फल** :→

① अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निहितौ वैरत्यागः ।
② सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।
③ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ।
④ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ।
⑤ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः ।
⑥ शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः । सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ।
⑦ संतोषादनुत्तमसुखलाभः ।
⑧ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ।
⑨ स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ।
⑩ समाधिसिद्धिरीश्वरप्राणिधानात् ।

(३). **आसन** :- स्थिरसुखमासनम् । ततो द्वन्द्वानभिघातः ।

(४). **प्राणायाम** :- तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ।

(i). रेचक → प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः, स बाह्य रेचकः ।
(ii). पूरक → श्वासपूर्वकगत्यभावः, सः आभ्यन्तर पूरकः ।
(iii). कुम्भक → यत्र स्तम्भवृत्तिः उभयाभावः सः कुम्भकः ।

(रेचक, कुम्भक के सिद्धि होने पर इनसे रहित केवल कुम्भक नामक होता है)

(५). **प्रत्याहार** :- स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ।

* ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् (इससे इन्द्रियाँ वश में होती हैं)

(६). **धारणा** :- देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।

(७). **ध्यान** :- तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।

(८). **समाधि** :- तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।

* त्रयमेकत्र संयमः (इन तीनों को संयम कहा जाता है)
* तज्जयात् प्रज्ञालोकः (इनको जीतने से प्रज्ञा (बुद्धि) का प्रकाश होता है)

(6) **केवल्य**

* सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ।
* पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ।

(जीवनावस्था में कैवल्य को जीवन्मुक्ति कहा जाता है ।
शरीरपात के पश्चात् गुणों का प्रतिप्रसव होने से विदेहमुक्ति होती है।)

@chandrama Sharma 02.11.18